

KS. ANDRZEJ WITKO

UNIWERSYTET PAPIESKI JANA PAWŁA II W KRAKOWIE

andrzej.witko@upjp2.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-8510-6757>

O SYMBOLICE MUSZLI ŚW. JAKUBA

<https://doi.org/10.15633/9788383700151.12>

W dniu 25 lipca 2009 roku, w uroczystość św. Jakuba Apostoła (Starszego) otwarto odtworzoną Małopolską Drogę Jakubową. Wedle badań historycznych, w XVI stuleciu na terenie ówczesnej diecezji krakowskiej miało się znajdować aż dwadzieścia osiem kościołów pw. św. Jakuba Starszego, w tym osiemnaście na lewym brzegu Wisły. Franciszek Mróz podkreślił, że między Krakowem a Sandomierzem znalazło się dwanaście świątyń, położonych w niewielkiej odległości od siebie, nieprzekraczającej 30 km, co umożliwiało przejście kolejnych etapów drogi w ciągu jednego dnia. Trasa kościołów pw. św. Jakuba wiodąc od Sandomierza przez Kotuszów, Szczaworyż, Probołowice (il. 1), Skalbmierz, Pałecznicę, Niegardów, Więclawice Stare, Kazimierz, Sankę, Palczowice do Bestwiny, zdaniem szeregu uczonych wskazuje na istnienie w przeszłości szlaku Jakubowego prowadzącego z Sandomierza do Krakowa i dalej do Santiago de Composteli¹.

Na Małopolskiej Drodze Jakubowej ważnym ośrodkiem kultu Świętego był kościół parafialny w Probołowicach (il. 2), leżących w powiecie pińczowskim. Pierwsza wzmianka o świątyni pochodzi z 1326 roku. W 1759 roku, staraniem ówczesnego proboszcza ks. Jacka Kowalskiego, wzniesiono obecny drewniany, jednonawowy kościół o konstrukcji zrębowej. W bocznym ołtarzu od strony północnej umieszczono cudowny obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem Jezus, tzw. Probołowickiej, pochodzący z XVII wieku. W retabulum od strony południowej zachował się natomiast osiemnastowieczny obraz patrona kościoła i parafii, św. Jakuba Starszego (il. 3), ukazanego z kosturem pielgrzyma i księgą².

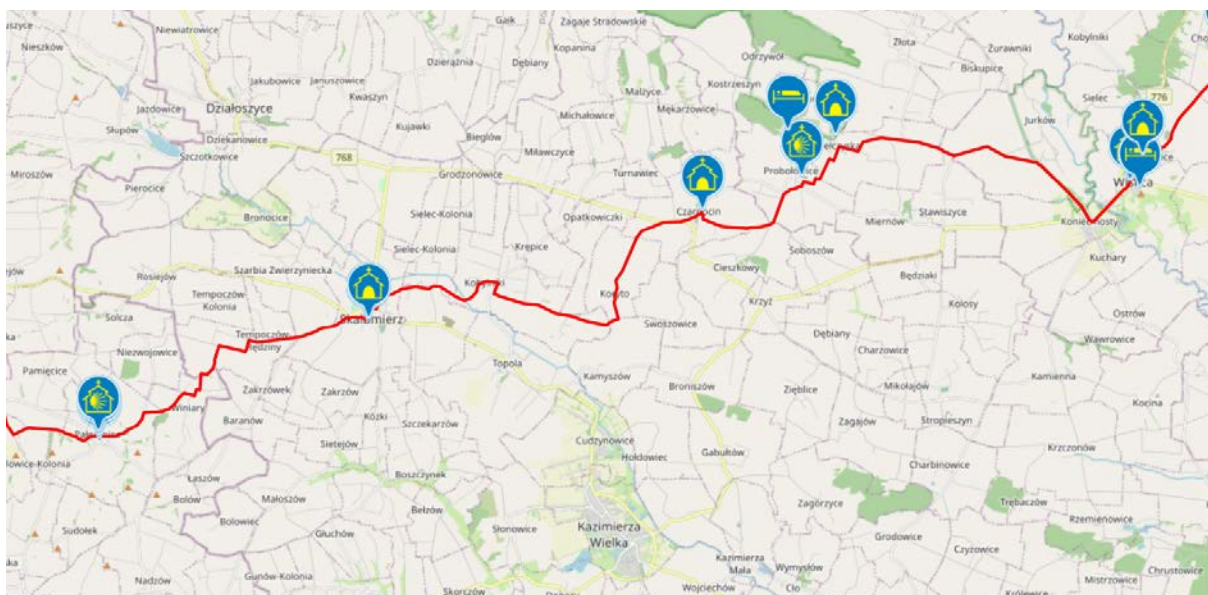
W Skalbmierzu po zewnętrznej stronie murów otaczających kościół św. Jana Chrzciciela ustawiono na kolumnie rzeźbę św. Jakuba Starszego (il. 4). Apostoła w tunice i płaszczu, na głowie ma nałożony kapelusz z szerokim rondem. W lewej dłoni podtrzymuje księgę, w prawej zaś kostur pielgrzyma z bukłakiem. Na płaszczu i na kapeluszu znalazły się muszle, atrybut Świętego. W podstawie widnieje tablica z napisem *Małopolska Droga św. Jakuba*. O szlaku Jakubowym przypominają nadto symbole muszli (il. 5), zachowane choćby przy ul. Reja obok skalbmierskiej świątyni³.

Zasadniczo Małopolska Droga św. Jakuba, jak szlak Jakubowy nie tylko w Hiszpanii, jest dobrze oznaczona muszlami Apostoła, z charakterystycznymi żółtymi strzałkami, zawsze skierowanymi ku zachodowi, celowi pielgrzymki, którym jest katedra w Santiago de Composteli. Znaki te umieszczone są najczęściej w odległości co ok. 100 m, choć w przypadku Krakowa względy proceduralne przyczyniły się do słabszego oznakowania szlaku. Właśnie w stolicy Małopolski, z inicjatywy ambasadora Królestwa Hiszpanii J. E. Francisca Javiera Sanabria Valderrama, dzięki wysiłkowi ówczesnego Konserwatora Zabytków Archidiecezji Krakowskiej, piszącego te słowa, i życzliwości Franciszkanów Konwentualnych, udało się postawić pierwszy oficjalny obelisk Drogi św. Jakuba w Polsce (il. 6), przed słynnym oknem papieskim Pałacu Arcybiskupów Krakowskich, na terenie należącym do Zakonu Braci Mniejszych. Uroczyste odsłonięcie znaku drogi Jakubowej odbyło się z udziałem władz Galicji, Korpusu Konsularnego, Prezydenta Miasta Krakowa i *Bractwa św. Jakuba* Apostoła w *Więclawicach* Starych, w dniu 29 października

¹ F. Mróz, *Małopolska Droga św. Jakuba*, <http://www.caminogalicja.pl/malopolskadroga.html> [niep., dostęp 10.06.2023].

² *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. III: *Województwo kieleckie*, red. J. Z. Łoziński, B. Wolff, z. 9, Warszawa 1961, s. 72-73.

³ *Skalbmierz. Rzeźba św. Jakuba Większego*, <http://www.polskanie-zwykla.pl/web/place/48926,skalbmierz-rzezba-sw--jakuba-wiekszego.html> [niep., dostęp 10.06.2023].

1. Małopolska Droga św. Jakuba. Powiat kazimierski, opr. G. Dzikowska

2019 roku. Ufundowany przez władze galicyjskie obelisk oznaczony jest muszlą św. Jakuba wskazującą kierunek do Composteli oraz charakterystyczną żółtą strzałką⁴.

Żółta muszla na niebieskim tle (il. 7) stała się jednym z najważniejszych i najbardziej rozpoznawalnych znaków Camino de Santiago, wskazując pielgrzymom kierunek ich drogi do Composteli (il. 8). Większość wędrowców podczas pielgrzymki do grobu św. Jakuba Apostoła nosi, tzw. muszlę Jakubową na szyi lub plecaku (il. 9). Jest to muszla przegrzebka (*concha de vieira*). Małże dwuskorupowe żyją u wybrzeży różnych mórz świata, w tym w Atlantyku i w Zatoce Biskajskiej. Chociaż język hiszpański preferuje galicyjskie słowo *vieira* w odniesieniu do tego mięczaka i jego muszli, najbardziej rozpowszechnionego symbolu jakobińskiego, jest on również znany pod nazwą *przegrzebek*. Hiszpański termin pochodzi od łacińskiego słowa *veneria* (morska muszla), które z kolei jest związane z Wenus, rzymską boginią miłości i piękna, przedstawianą jako wyłaniającą się z morza na muszli. Oprócz nazwy *vieira*, określenie tej szczególnej muszli, jest znane w różnych językach w odniesieniu do motywu jakobińskiego, choćby *shell of saint Jacob*, języku angielskim; *coquille Saint-Jacques*, w języku francuskim; *beira handia* w języku baskijskim i *petxina de pelegrin* w języku katalońskim⁵.

Początkowo muszla Jakubowa wskazywała na pielgrzymów, którzy szczęśliwie odbyli już Camino. Tradycyjnie

wszyscy wierni, którzy przybyli do Santiago de Composteli, otrzymywali dokument akredytacyjny, tzw. *compostelkę* i muszelkę do umieszczenia na kapeluszu lub pelerynie. Był to sposób wyróżnienia pielgrzymów, którzy nawiedzili już grób Apostoła. Tym samym, muszla przegrzebka początkowo pozwalała rozróżnić pielgrzymów wracających do domu, od tych, którzy jeszcze nie dotarli do świętego miasta. Pomimo takiego pierwotnego zastosowania, spopularyzowanie muszli sprawiło, że z czasem pielgrzymi zaczęli je nosić ze sobą niezależnie od tego, czy już odwiedzili Santiago de Compostelę, czy też nie⁶.

Najstarsze źródło wskazujące na jakobińską symbolikę muszli przegrzebka to *Kodeks Kalikstyński* z XII wieku. W kazaniu *Veneranda Dies* zwrócono uwagę, że podczas gdy pielgrzymi udający się do Jerozolimy niosą ze sobą palmy jako symbol triumfu, ci, którzy udają się do Composteli, wyróżniają się muszelkami naszytymi na ich ubraniach, jako symbolem dobrych uczynków na cześć św. Jakuba. Sposób, w jaki średniowieczni pielgrzymi zdobywali tę cenną pamiątkę, został również wyjaśniony w Kodeksie: była ona sprzedawana przede wszystkim przed północnym portalem katedry w Composteli – w miejscu obecnej Acibehería. Oprócz tego, muszle pielgrzymy były dostępne w popularnej dzielnicy Os Concheiros, a także przy samej Praza do Obradoiro⁷.

⁴ Uroczyste odsłonięcie symbolu Drogi św. Jakuba, https://www.krakow.pl/aktualnosci/233937,31,komunikat,uroczystosc_odslonienia_symbolu_drogi_sw_jakuba.html [niep., dostęp 10.06.2023].

⁵ *Vieira, concha de*, [w:] *Xacopedia*, https://xacopedia.com/vieira-concha_de [niep., dostęp 10.06.2023].

⁶ F. Borjas, *La concha del peregrino: el origen del icono del Camino*, <https://vivcamino.com/concha-peregrino-vieira-camino-santiago-no-472/> [niep., dostęp 10.06.2023].

⁷ *Vieira, concha de*, op. cit. [niep.].

2. Probołowice, kościół św. Jakuba, 1759, fot. H. Bielamowicz

Kodeks Kalikstyński poświęca muszli Jakubowej więcej uwagi. Znajdujemy w nim m.in. informację, że: „niektóre skorupiaki w morzu w pobliżu Santiago, które zwykli ludzie nazywają przegrzebkami, mają dwie muszle, po jednej z każdej strony, między którymi, jak między dwiema płytkami, ukryty jest mięczak podobny do ostrzygi. Te muszle są wyrzeźbione jak palce dłoni, a kiedy pielgrzymi wracają z Sanktuarium w Santiago, przypinają je do swoich płaszczy na chwałę Apostoła i na jego pamiątkę i znak tak długiej podróży, z wielką radością przynoszą je do swojego mieszkania. Rodzaj zbroi, za pomocą której chronią się skorupiaci, oznacza dwa przykazania miłości, którymi powinni się bronić ci, którzy je należą noszą, to znaczy „kochać Boga ponad wszystko i kochać bliźniego jak siebie samego”. Ten dualizm widoczny jest nadto w symbolicznym odniesieniu skorupy muszli do dwóch Testamentów, Starego i Nowego⁸.

Z biegiem czasu pojawiło się wiele teorii dotyczących tego, w jaki sposób muszla Jakubowa stała się częścią ikonografii Camino de Santiago. Niektórzy uważają, że skojarzenie muszli przegrzebka z pielgrzymką do Composteli

było związane z używaniem jej przez pielgrzymów do picia wody z rzek i strumieni, ze względu na łatwość noszenia jej zawsze ze sobą. Muszla miała służyć nadto jako talerz na przygotowanie posiłku, a w sytuacjach granicznych, mogła nawet służyć za tackę, na którą w miejscach pielgrzymkowych zbierano jałmużnę⁹.

Wyjątkowa symbolika muszli przegrzebka miała także związek z prastarą legendą o przybyciu uczniów św. Jakuba na Półwysep Iberyjski w celu pochowania szczątków ich nauczyciela. Po dotarciu na galicyjskie wybrzeże, uczniowie Apostoła mieli być świadkami uroczystości weselnej, podczas której odbywała się niezwykła zabawa między rycerzami. Wyzwanie polegało na rzuceniu w powietrze nad urwistym brzegiem oceanu włóczni, którą jeździec na koniu miał pochwycić w locie, zanim spadnie na ziemię. Kiedy nadeszła kolej na pana młodego, włócznia młodzieńca spadając w otchłanie wód, ścigana przez rycerza, pociągnęła za sobą konia z jeźdźcem, tak iż zaczęli tonąć w głębinach. Jednak, ku zdumieniu wszystkich, po chwili, pan

⁸ *Ibidem*.

⁹ L. Pole, *Shell*, [w:] *The Dictionary of Art*, ed. J. Turner, t. XXVIII, London-New York 1996, s. 580-582.

3. Obraz św. Jakuba Starszego, Probołowice, kościół św. Jakuba, XVIII w., fot. F. Mróz

4. Statua św. Jakuba Starszego, Skalbmierz, figura współczesna, fot. Domena publiczna

5. Znak drogi Jakobowej w Skalbmierzu, fot. Domena publiczna

6. Inauguracja pierwszego oficjalnego obelisku Drogi św. Jakuba w Polsce, Kraków, 29 października 2019, fot. Domena publiczna

młody i koń wynurzyli się z odmętów cali i zdrowi obok łodzi z ciałem św. Jakuba. Zaraz potem, gdy młodzieniec poszedł przywitać się z uczniami Apostoła, spostrzegł, że jego ciało jest pokryte muszlami przegrzebków. Wszyscy świadkowie tego wydarzenia uznali, że cudowne ocalenie pana młodego dokonało się za sprawą Apostoła Jakuba. Dlatego od tego momentu połączone zastały na zawsze: wizerunek Apostoła i muszla *vieira*¹⁰.

Muszla jest nadto symbolem Chrztu świętego. W ikonografii często pojawia się w dłoniach św. Jana Chrzciciela podnoszącego ją nad głowę Jezusa w wodach Jordanu¹¹. Muszla z drogocenną zawartością to również jeden z symboli Grobu Bożego i zmartwychwstania Zbawiciela¹².

Muszla rodząca perłę, szczególnie chętnie przywoływana była w kanonie ulubionych symboli Maryjnych, podkreślających czystość i dziewictwo Bogarodzicy, a nade wszystko Jej Niepokalane Poczęcie. Kult Immakulaty, wyjątkowo popularny w Hiszpanii od XIII stulecia, cieszył się niewyobrażalną wręcz popularnością na Półwyspie Iberyjskim, choć zdogmatyzowano go dopiero w połowie

XIX wieku¹³. Jednak pobożność hiszpańska w swym entuzjazmie rozpowszechniała go z niezwykłą intensywnością, włączając w to dzieło muszlę św. Jakuba, której noszenie stało się wyrazem wyznania wiary w Niepokalane Poczęcie Bogurodzicy Dziewicy. Hiszpańskie określenie muszla – *concha* stanowi bowiem zdrobnienie od terminu *Concepción*, odnoszącego się do nazwy Niepokalanego Poczęcia – *Inmaculada Concepción*. Dlatego pielgrzymi na Jakubowym szlaku, niosąc muszle przegrzebka, wyznawali z entuzjazmem wiarę w Niepokalane Poczęcie Matki Najświętszej, czego wyrazem jest do dziś obecne, niezwykle popularne nie tylko na drodze św. Jakuba, ale i w życiu codziennym pozdrowienie *!Ave María purísima!*¹⁴.

Jutta Seibert podkreśla, że Fizjologus opisuje muszlę perłową, która o wschodzie słońca unosi się na wodach morza i otwiera swoją skorupę, pozwalając się zapylić porannej rosie, dzięki której powstanie z czasem wspaniała perła¹⁵. Ta symbolika przekraczała wymiar wizji chrześcijańskiej, wskazując na kontekst mitologiczny, dotyczący Wenus. Bogini rodzi się z piany, jak zapisano w *Teogonii*, z jaką

¹⁰ F. Borjas, *La concha del peregrino*, op. cit. [niep.].

¹¹ D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 1990, s. 290-292; F.J. Monclova González, A.M. Pérez Camacho, *Diccionario de arte cristiano*, Gijón 2022, s. 227.

¹² J. Seibert, *Leksykon sztuki chrześcijańskiej*, Kielce 2007, s. 210-211.

¹³ A. Witko, *Sztuka i wiara. Programy ikonograficzne w Sewilli XVII i XVIII stulecia*, Kraków 2023, s. 133-153.

¹⁴ D. Forstner, *Świat symboliki*, op. cit., s. 290-292; *Muschel*, [w:] *Lexikon der christlichen Ikonographie*, t. 3, Rom-Freiburg-Basel-Wien 1990, kol. 300; W. Kopaliński, *Słownik symboli*, wyd. II, Warszawa 1991, s. 239-241.

¹⁵ J. Seibert, *Leksykon sztuki*, op. cit., s. 210-211.

7. Znak drogi Jakubowej, fot. Domena publiczna

9. Muszla św. Jakuba, fot. Domena publiczna

8. Znak drogi Jakubowej w bruku ulicznym, fot. Domena publiczna

wrze morze wokół szczątków Urana, okaleczonych przez Kronosa. Nadto znajdujemy informacje o podróży Wenus, córki ognia i wody, w muszli kierującej się ku Cytherei. W świecie pogańskim muszla przegrzebka symbolizowała również płodność. Jej odniesienie do Wenus, przywoływało zarówno narodziny biologiczne, jak i inicjacyjne, śmierć i odrodzenie w innym, lepszym życiu. W ten sposób muszla łączy się z wodą do chrztu, symbolem oczyszczającym dla chrześcijan i młodego życia, życia w wierze¹⁶.

Niektórzy autorzy sugerują, że wyżłobienia na muszli symbolizują ścieżki wiodące z całej Europy do Composteli. Wraz z powstaniem Camino de Santiago, muszla stała się znakiem identyfikacyjnym dla pielgrzymów. Jest więc oczywiste, że wielu z nich, pochodzenia środkowoeuropejskiego, a nawet skandynawskiego zostało pochowanych wraz z nią, jako symbolem ochrony po śmierci, za otrzymane przebaczenie w Santiago de Composteli. W licznych grobach odkrytych w krajach Europy Północnej, np. w Danii, ci, którzy pielgrzymowali za życia, wyróżniają się tym, że noszą muszlę przegrzebka z dwoma otworami na bezwładnym ciele.

Arribas Briones dodaje, że ci, którzy pojawiają się w grobowcach w całej Europie, zostali pochowani z muszlą św. Jakuba, aby w wieczności łatwo mogli być zidentyfikowani jako pielgrzymi, by Santiago wstawiał się za nimi¹⁷.

Francisco Singul zwraca nadto uwagę, że muszla przegrzebka, szeroko stosowanego w kuchni galicyjskiej, a szczególnie w Composteli, jest jednym z gastronomicznych symboli miasta i regionu. Według wierzeń starożytnych została ona znaleziona na wybrzeżu Galicji, gdzie jak wierzone, był koniec ziemi, koniec świata. Stąd miano jej przypisywać cudowną, uzdrawiającą moc, którą chrześcijaństwo wywodziło z mocy samego Apostoła¹⁸.

Muszla przegrzebka była także symbolem Zakonu św. Jakuba, zwłaszcza przed pojawieniem się krzyża św. Jakuba. Rycerze Santiago nosili muszlę jako szczególny znak, obok swego miecza. Na legendarnym cudzie ocalenia pana młodego, opierają genezę swoich herbów portugalskie rody Vieira i Rivadeneira. Uważają się one za potomków ocalonego rycerza, który był głównym bohaterem wydarzenia, pomimo anachronizmu między przeniesieniem łodzi apostoelskiej a turniejami konnymi. Istnieje szereg innych rodów, głównie hiszpańskich, angielskich i francuskich, których herby prezentują muszle przegrzebków. Szczególnie popularne były one wśród angielskiej arystokracji, choćby u Shelleyów, Spencerów czy Russellów¹⁹.

Muszla przegrzebka stała się nie tylko najsłynniejszym symbolem jakobińskim, ale także atrybutem, najczęściej obecnym w ikonografii samego apostoła Jakuba Starszego. Przemierzając Małopolską drogę św. Jakuba czy szlak Jakubowy gdziekolwiek w Europie, możemy odkrywać nieustannie głębię symboliki muszli, tak ściśle związanej ze św. Jakubem Apostołem i jego Camino, ale także będącej głębokim wyrazem wiary w Niepokalane Poczęcie Bogarodzicy Dziewicy.

¹⁶ X. Vilaltella Ortiz, *¿Cómo surgió la concha de los peregrinos del Camino de Santiago?*, <https://www.lavanguardia.com/historiayvida/mas-historias/20220725/8419118/como-surgio-concha-peregrino-camino-santiago-pmv.html> [niep., dostęp 10.06.2023].

¹⁷ Vieira, *concha de*, op. cit. [niep.].

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

BIBLIOGRAFIA

- Borjas F., *La concha del peregrino: el origen del icono del Camino*, <https://vivecamino.com/concha-peregrino-vieira-camino-santiago-no-472/> [dostęp 10.06.2023].
- Forstner D., *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 1990.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. III: *Województwo kieleckie*, red. J.Z. Łoziński, B. Wolff, z. 9, Warszawa 1961.
- Kopaliński W., *Słownik symboli*, wyd. II, Warszawa 1991.
- Monclova González F.J., Pérez Camacho A.M., *Diccionario de arte cristiano*, Gijón 2022.
- Mróz F., *Małopolska Droga św. Jakuba*, <http://www.caminogalicja.pl/malopolskadroga.html> [dostęp 10.06.2023].
- Muschel, [w:] *Lexikon der christlichen Ikonographie*, t. 3, Rom-Freiburg-Basel-Wien 1990, kol. 300.
- Pole L., *Shell*, w: *The Dictionary of Art*, ed. J. Turner, t. XXVIII, London-New York 1996, s. 580-582.
- Seibert J., *Leksykon sztuki chrześcijańskiej*, Kielce 2007.
- Skalbmierz. Rzeźba św. Jakuba Większego, <http://www.polskaniezwykla.pl/web/place/48926,skalbmierz-rzezba-sw--jakuba-wiekszego.html> [dostęp 10.06.2023].
- Uroczyste odsłonięcie symbolu Drogi św. Jakuba, https://www.krakow.pl/aktualnosci/233937,31,komunikat,uroczystosc_odslonienia_symbolu_drogi_sw__jakuba.html [dostęp 10.06.2023].
- Vieira, concha de, w: *Xacopedia*, https://xacopedia.com/vieira_concha_de [dostęp 10.06.2023].
- Vilaltella Ortiz X., *¿Cómo surgió la concha de los peregrinos del Camino de Santiago?*, <https://www.lavanguardia.com/historiayvida/mas-historias/20220725/8419118/como-surgio-concha-peregrino-camino-santiago-pmv.html> [dostęp 10.06.2023].
- Witko A., *Sztuka i wiara. Programy ikonograficzne w Sewilli XVII i XVIII stulecia*, Kraków 2023.